Dotazník „Výskyt rizikového chování u adolescentů (VRCHA)"

Autoři: Martin Dolejš a Ondřej Skopal

Klíčová slova: rizikové chování, osobnostní vlastnosti, adolescenti, dotazníky, metoda VRCHA
Grantová podpora: Iniciace mezioborového potenciálu psychologie -– inovace odborné přípravy studentů UP pro praxi – CZ.1.07/2.2.00/28.0143

Vymezení pojmu rizikové chování

Dolejš (2010, s. 9) vnímá tento fenomén jako „chování jedince nebo skupiny, které zapříčiňuje prokazatelný nárůst sociálních, psychologických, zdravotních, vývojových, fyziologických a dalších rizik pro jedince, pro jeho okolí a/nebo pro společnost".
„Pojem rizikové chování zahrnuje rozmanité formy chování, které mají negativní dopady na zdraví, sociální nebo psychologické fungování jedince a nebo ohrožují jeho sociální okolí, přičemž ohrožení může být reálné nebo předpokládané" (Miovský a kol., 2012, s. 127).
Dolejš (2010) se pokusil zarámovat celou problematiku terminologie a obsahového překryvu jednotlivých termínů do jednoho schématu, viz obrázek 1. Vysvětluje svůj koncept těmito slovy: „Zastřešujícím pojmem je rizikové chování, které obsahuje jak vykřikování během vyučovací hodiny (problémové), tak i krádeže a šikanu (delikventní). Na jednom konci tohoto pojmu stojí lhaní, podvádění (disociální), uprostřed se nachází vandalismus (asociální) a na opačném pólu fyzické ubližování (antisociální). V dolní části obrázku je zaznamenaná míra rizika, která je s určitým chováním spojená a která definuje stupeň ohrožení nejen samotného aktéra, ale i jeho sociálního okolí a společnosti v níž žije. Každé společenský rizikové chování je pod drobnohledem odborníků z různých vědních oborů, kteří se vzájemně doplňují a vytvářejí multidisciplinární týmy" (2010, s. 20)

Pilotní testování a tvorba nástroje

Pilotní projekt, respektive testová baterie obsahovala 40 položek směrovaných k tématu výskytu rizikového chování ve sledované populaci, tedy ve skupině žáků a žákyň druhého stupně základního vzdělání. Výzkumu se účastnily dvě stovky respondentů ve věkovém rozmezí 11–15 let. Otázky se zaměřily na zkušenosti s alkoholem či tabákem a na výskyt hostilního chování, tedy na množství zkušeností v roli oběti nebo na výskyt delikventního chování v podobě krádeže či falšování.
Při hledání souvislostí mezi rizikovým chováním (užívání marihuany, krádeže či šikana) a různými osobnostními rysy adolescentů (sebehodnocení, impulzivita či extraverze) jsme si vytvořili vlastní nástroj (experimentální verzi). Poskytoval informace o prevalenci různých forem rizik, a tedy umožňoval provádět následné matematicko-statistické analýzy. Při konstrukci dotazníku jsme vycházeli ze 40 položek. Tyto položky tvořily určitý odrazový můstek pro tvorbu dotazníku s názvem „Výskyt rizikového chování u adolescentů (VRCHA)". Korelační a faktorová analýza umožnila redukovat počet položek na 18 a identifikovat tři základní faktory, které jsme nazvali: a) abúzus, b) delikvence a c) šikana.
První škála, faktor „Abúzus" je sycen sedmi otázkami, které se zaměřují na (zne)užívání různých látek, jakými jsou alkohol či cigarety, a nadto je zde otázka týkající se pohlavního styku (faktorová analýza identifikovala signifikantně významné souvislosti mezi jednotlivými položkami). Zkoumaná populace je ve věku, pro který nejsou aktivity zákonem akceptovatelné a povolené. Příkladem položky z tohoto fakturu je „Kouřil/a jsi během posledních 30 dnů cigarety?" nebo „Pil/a jsi během posledních 30 dnů nějaký alkoholický nápoj?". Faktorová zátěž se pohybuje od 0,35 až do 0,75. Faktor číslo dvě je pracovně veden pod názvem „Delikvence". Stejně jako první proměnná je tvořen sedmi otázkami, které se zaměřují na téma krádeží peněz nebo věcí, na poškozování cizího majetku a na falšování. Pro přehlednost uvedeme dvě ze sedmi otázek: „Ukradl/a jsi někdy něco v obchodě?"; „Zfalšoval/a jsi někdy podpisy rodičů?". Faktorová zátěž je v rozmezí 0,20 až 0,70.
Třetí identifikovaný faktor je pracovně nazvaný jako „Šikana". Tvoří ho jen čtyři položky, které se zaměřují na fyzické a verbální ubližování a na kyberšikanu. Respondent, který kladně odpovídá na dané otázky, je obětí šikany spolužáků. Příkladem je otázka „Byl/a jsi někdy během posledních 30 dnů středem hrubých a vulgárních urážek od spolužáků?". Faktorová zátěž se pohybuje v rozmezí 0,50 až 0,69.
Tabulka 1 informuje o vzájemných vztazích mezi celkovým skórem VRCHA a třemi sledovanými proměnnými. Vzájemné vztahy jsou významné na hladině 0,001. S celkovým skórem je v nejužším vztahu faktor „Delikvence". Faktor „Šikana" je v nižší míře ve vztahu s ostatními dvěma faktory.

Cronbach alfa u položek, které sytí faktor „Abúzus", je na hladině .75, u faktoru „Delikvence" je .67 a u faktoru „Šikana" dosahuje .53. Podíváme-li se na celkové riziko, zde je Cronbach alfa na hladině .81.
V rámci pilotního testování byly hledány souvislosti mezi faktory použitých diagnostických nástrojů a faktory dotazníku VRCHA, výsledky prezentuje tabulka 2 a následující 4 odstavce.
Faktor označovaný jako Abúzus, obsahující užívání tabáku, alkoholu nebo marihuany, je v úzkém vztahu s Impulzivitou (SURPS), Agresivním komunikačním stylem (Komunikační styly), Citovou nestálostí (HSPQ); s Beckovou škálou deprese, s faktorem Úzkostlivost a Úzkost (STAI), Verbální a psychickou agresivitou, Hostilitou (Dotazník agresivity) a v neposlední řadě s Neuroticismem (NEO-FFI). Pozorujeme, že se u adolescentů objevuje souvislost s depresivním, úzkostným a agresivním laděním. Jedinci, kteří trpí negativními emočními stavy a emoční labilitou, mají sklony zneužívat legální či nelegální drogy.
Faktor Delikvence byl sycen položkami, které se zaměřují na krádeže, záškoláctví či problémy s policií. Má úzký vztah s Impulzivitou (SURPS), která je charakterizována nerozvážným chováním, citovou nestálostí, vznětlivostí a chováním bez zábran. Každá riziková aktivita vychází z určité míry nerozvážnosti a z neschopnosti domýšlet důsledky vlastního chování. Impulzivita jako rys osobnosti se jeví být rysem primárním, který souvisí s různými formami rizikového chování, od užívání drog po krádeže či hostilní, agresivní aktivity. Další statisticky významné vztahy vidíme s rysem Vyhledávání vzrušení (SURPS), Nadšenost (HSPQ); Urgence (UPPS, naléhavost, nutkavost), Fyzická a psychická agresivita (Dotazník agresivity). Delikvence, jak už bylo napsáno, souvisí také s vyhledáváním vzrušení ze strany adolescenta, ale výsledky to potvrzují jen z poloviny, protože v dotazníku SURPS tomu hodnoty odpovídají, zatímco u UPPS nikoliv. Můžeme tedy vycházet z předpokladu, že oba koncepty faktoru Vyhledávání vzrušení (Sensation Seeking) se od sebe liší.
Třetím faktorem je Šikana. Na základě několika položek identifikuje oběti agresivního a hostilního chování ze strany vrstevníků. Faktor je v úzkém vztahu s faktorem Hněvivost (ŠHaN), Impulzivita (SURPS) a v neposlední míře s Urgency (UPSS). Všechny tři faktory dotazníku VRCHA negativně souvisí s Přívětivostí (NEO-FFI) a Perseverancí (UPPS, vytrvalost, houževnatost). Jedinci, kteří jsou obětmi urážek, ústrků a agrese, jsou často nahněvaní sami na sebe, na agresory či na sociální okolí. Všechny tři faktory negativně souvisí s faktorem Přívětivost (NEO-FFI). Adolescenty s vysokými skóry lze často hodnotit také jako cynické, surové, podezřivé, bezcitné, neupřímné.
Dotazník Výskyt rizikového chování u adolescentů obsahuje 18 položek a „celkový skór rizikového chování" je počítán ze 40 otázek. Byl vytvořen jeden celkový skór u dotazníku VRCHA, který stejně jako celkový skór výskytu rizika je opět ve vztahu s Impulzivitou a Vyhledáváním vzrušení (SURPS) či s Citovou nestálostí (HSPQ), Agresivním komunikačním stylem (Komunikační styly) a Fyzickou, verbální agresivitou, hostilitou a hněvem (Dotazník agresivity).

Ostré testování (první výsledky) a ověřování nástroje

Výzkumný soubor měl 4 198 žáků a žákyň, kteří docházeli do 54 školských zařízení. Výzkumný tým navštívil 35 základní škol a 19 gymnázií. Z celkového počtu bylo 47,95 % chlapců a 52,05 % dívek, v základním souboru je tento poměr obrácený. Z populace jsme do studie zahrnuli 1,2 % adolescentů. Počet žáků a žákyň v jednotlivých krajích prezentuje tabulka 2. Průměrný věk sledované skupiny byl 13,00 let, směrodatná odchylka 1,25, medián 13, modus 14 a minimum a maximum se pohybovalo v intervalu 10–16, přičemž věkové kohorty 10 a 16 byly velmi okrajové (počet respondentů do několika jednotek).
Dotazník VRCHA kromě tří definovaných faktorů měří základní prevalenční hodnoty specifikovaných aktivit, tedy výskyt daného chování v populaci. Výzkumný soubor byl určitou reprezentací populace českých žáků a žákyň navštěvujících sekundární stupeň vzdělávání. Více než 31 % adolescentů ve věku 11–15 let má za posledních 30 dní zkušenosti s alkoholickými nápoji. Hodnota 20 % je přesáhnuta v položkách, které se zaměřují na falšování parafy rodičů, na autoagresivní aktivity a na krádež. Experimentování s marihuanou potvrdilo 10,86 % dotazovaných a 5,55 % respondentů vykouří více než 5 cigaret denně, což je některými autory považováno u takto mladých uživatelů, jako velmi rizikové chování, co do možných zdravotních problémů či fyzické závislosti. Verbální agresivitu za posledních 30 dní, ve formě hrubých a vulgárních urážek potvrdilo 17,61 % respondentů a fyzické ubližování 11,68 %. Na sociálních sítích se obětí stalo 7,12 % dotazovaných. Na otázku „Byl/a jsi někdy během posledních 30 dnů opilý/á tak, že jsi měl/a problémy s chůzí, s mluvením, zvracel/a jsi nebo sis nepamatoval/a, co se stalo?" zvolilo kladnou odpověď 3,93 %, to znamená 168 jedinců. Počet těch, kteří byli opilí během posledního měsíce, není možná až tak vysoký, ale uvědomíme-li si věk respondentů, je to zarážející hodnota (Tabulka 2). V přepočtu na celou populaci žáků a žákyň České republiky je během posledních 30 dnů opilých cca 17 tis.

Interkorelace mezi jednotlivými faktory nás informují o vzájemné závislosti těchto faktorů. Celkový skór v dotazníku VRCHA (rizikovost, či rizikové chování) a jednotlivé subškály jsou velmi významně ve vztahu a dokonce u faktoru abúzus a delikvence je to více než r = .80. Porovnáme-li to s tabulkou číslo 1, zjišťujeme, že v pilotním testování jsme naměřili podobné vzájemné vztahy. U faktoru šikana i tak pozorujeme mezi oběma administracemi snížené korelační hodnoty ve vztahu k ostatním dimenzím (využití v jednom případě neparametrických a v druhém parametrických statistických procedur). Cronbach alfa je u faktoru abúzus .71, u faktoru delikvence je na hladině .63 a u faktoru šikana dosahuje alfa .59. Dotazník VRCHA v „ostrém" testování vykazuje dobrou vnitřní konzistenci položek a Cronbach alfa je na hladině .77.

Testová baterie obsahovala i další výzkumné metody, kterými byly Rosenbergova škála sebehodnocení RŠS (Rosenberg, 1965; Blatný, Osecká, 1994; Dolejš, Skopal, 2013), Škála osobnostních rysů u adolescentů ŠORA (Skopal, Dolejš; experimentální verze), Dotazník sebepojetí školní úspěšnosti dětí SPAS (Chapman, Boersma, 1979; Matějček, Vágnerová, 1992; Dolejš, Skopal, 2013) a Aggresion Questionnaire AQ (Buss, Perry, 1992; Dolejš, Skopal, 2013; český překlad Dotazník agresivity).
V tabulce 5 žlutě označené buňky identifikují středně silné korelace mezi faktory dotazníků, které byly mezi adolescenty administrovány. Rys impulzivita z dotazníku ŠORA je v úzkém vztahu s faktory abúzus, delikvence a s celkovým skórem dotazníku VRCHA. Obecně je rizikové chování doprovázeno impulzivním, agresivním chováním a to jak verbálním tak i fyzickým. Fyzická agresivita je součástí každého delikventního chování (krádeže, vandalizmus). Sebesnižování RŠS je možná jednou z příčin, proč se jedinci stávají obětmi násilí svých spolužáků, korelace mezi faktory je .26. Jedinci, kteří jsou obětmi šikany, bývají více úzkostní, utíkají do svého vnitřního světa, méně komunikují s okolím. Schopnost se reálně ohodnotit, věřit ve své schopnosti a být schopný odolat rychlému uspokojení je v záporném vztahu s realizací rizikových aktivit. Protektivním faktorem je určitě sebeúcta, seberealizace a sebeotevřenost.

Literatura:

Dolejš, M. (2010). Efektivní včasná diagnostika rizikového chování u adolescentů. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
Miovský, M., Adámková, T., Čablová, L., Čech, T., Doležalová, P., Endrődiová, L., Gabrhelík, R., Charvát, M., Jurystová, L., Macková, L., Martanová, V. P., Nevoralová, M., Novák, P., Orosová, O., Skácelová, L., Šťastná, L., Šťrůčková, M., Štefunková, M., Vacek, J., Zapletalová, J. (2012). Výkladový slovník základních pojmů školské prevence rizikového chování. Praha: Togga.
Rosenberg, M. (1965). Society and the adolescent self-image. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Blatný, M., Osecká, L. (1994). Rosenbergova škála sebehodnocení: struktura globálního vztahu k sobě. Československá psychologie, 38 (6), 481-488.
Matějček, Vágnerová, M. (1992). Dotazník sebepojetí školní úspěšnosti dětí SPAS. Příručka. Bratislava: Psychodiagnostika.
Buss, A., & Perry, M. (1992). The aggression questionnaire. Journal Of Personality And Social Psychology, 63(3), 452-459
Dolejš, M., Skopal, O. (2014). Analýza psychodiagnostických nástrojů identifikujících osobnostní rysy související s rizikovým chováním adolescentů. Unpublished raw data.
Dolejš, M., Skopal, O. (2014) Analýza psychodiagnostických nástrojů identifikujících osobnostní rysy související s rizikovým chováním adolescentů. Unpublished raw data.
Dolejš, M., Skopal, O. (2014) Analýza psychodiagnostických nástrojů identifikujících osobnostní rysy související s rizikovým chováním adolescentů. Unpublished raw data.
Dolejš, M., Skopal, O. (2014) Analýza psychodiagnostických nástrojů identifikujících osobnostní rysy související s rizikovým chováním adolescentů. Unpublished raw data.
Boersma, F. J., Chapman, J. W., & Maguire, T. O. (1979). The Student's Perception of Ability Scale: an Instrument for Measuring Academic Self-Concept in Elementary School Children'. Educational & Psychological Measurement, 39(4), 1035.
Chapman, J. W., & Boersma, F. J. (1979). Academic self-concept in elementary learning disabled children: A study with the Student's Perception of Ability Scale. Psychology In The Schools, 16(2), 201-206.

Kontakt na autory: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta, Katedra psychologie, Křížkovského 8, Olomouc, 771 80

Obrázek 1: Vymezení pojmu rizikové chování

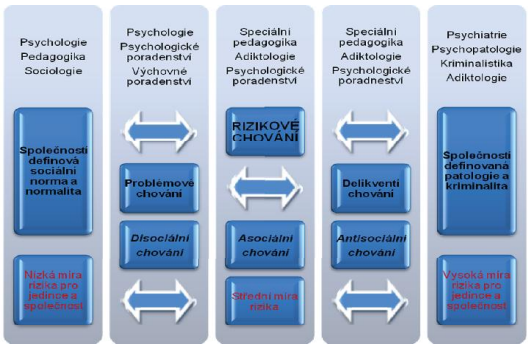

Tab. 1: Korelační vztahy u sledovaných faktorů dotazníku VRCHA a celkového skóru rizika (pilotní testování)

Faktory (VRCHA)	Celkový skór	Abúzus	Delikvence	Šikana
Celkový skór	1.00	.71***	.86***	.65***
Abúzus	.71***	1.00	.42***	.32***
Delikvence	.84***	.42***	1.00	.35***
Šikana	.65***	.32***	.35***	1.00

Poznámka: „***" = p = .001

Tab. 2: Základní statistické vztahy mezi faktory VRCHA, celkovým skórem v dotazníku VRCHA a celkovým skórem a faktory vybraných diagnostických nástrojů (pilotní testování)

Faktory	Celkový skór rizikového chování (40 položek)	VRCHA (18 položek)	Abúzus	Delikvence	Šikana
Negativní myšlení SURPS	.02	.00	.05	.05	.02
Přecitlivělost SURPS	.00	.06	.10	-.01	.05
Impulzivita SURPS	.36**	.37**	.28**	.25**	.27**
Vyhledávání vzrušení SURPS	.34**	.29**	.13	.21**	.19
Pasivní komunikační styl	.01	.05	.18	-.01	.02
Agresivní komunikační styl	.30**	.33**	.33**	.25**	.17
Citová stálost C+ vs. nestálost C- HSPQ	-.21**	-.22**	-.21**	-.18	-.17
Přibojnost E+ vs. poddajnost E- HSPQ	.21**	.16	.13	.13	.04
Nadšenost F+ vs. skličenost F- HSPQ	.37**	.33**	.11	.27	.26**
Citová choulostivost I+ vs. tvrdost I- HSPQ	-.14	-.08	.05	-.12	-.07
Úzkostná sebenejistota O+ vs. sebedůvěra O HSPQ	.06	.06	.09	-.01	.09
BDI	.13	.18	.26**	.02	.10
RŠS	-.02	-.09	-.17	.06	-.11
STAI forma x-1	.21	.23**	.24**	.07	.14
ŠHaN stav (hněvivost)	.31**	.27**	.21	.08	.27**
STAI forma x-2	.14	.16	.22**	-.01	.12
SAD	.14	.17	.22**	.03	.14
Premeditation UPPS	-.23**	-.20	-.10	-.20	-.15
Urgency UPPS	.44**	.40**	.28**	.33**	.30**
Sensation Seeking UPPS	.11	.08	.04	.08	.01
Perseverance UPPS	-.32**	-.30**	-.24**	-.21	-.29**
Physical Aggression (PA) AQ	.41**	.36**	.27**	.26**	.21
Verbal Aggression (VA) AQ	.36**	.34**	.27**	.27**	.22
Anger (A) AQ	.28**	.24**	.21	.15	.16
Hostility (H) AQ	.31**	.30**	.29**	.15	.21
Neuroticism.us NEO	.03	.05	.10**	-.14	.04
Extraverze NEO	.12	.07	.11	.16	.11
Otevřenost NEO	-.10	-.08	.02	-.07	-.11
Přívětivost NEO	-.41**	-.39**	-.24**	-.29**	-.31**

Poznámka: „**" = p = .01

Tab. 3: Položky dotazníku VRCHA poukazující na výskyt určitého rizikového chování

Položky dotazníku Výskyt rizikového chování u adolescentů	Ano	Ne
Pil/a jsi během posledních 30 dnů nějaký alkoholický nápoj?	31,19	68,81
Kouřil/a jsi nebo jinak užil/a někdy během svého života marihuanu ("trávu") nebo hašiš?	10,86	89,14
Kouřil/a jsi během posledních 30 dnů cigarety?	10,88	89,12
Měl/a jsi někdy během svého života pohlavní styk?	5,55	94,45
Vykouřil denně více než 5 cigaret?	3,04	96,96
Byl/a jsi někdy během posledních 30 dnů opilý/á tak, že jsi měl/a problémy s chůzí, s mluvením, zvracel/a jsi nebo sis nepamatoval/a, co se stalo?	3,93	96,07
Užil/a jsi někdy během života léky, aniž bys je potřeboval/a (zdravotní problémy) a aniž by o tom věděli rodiče?	8,95	91,05
Zfalšoval/a jsi někdy podpis rodičů?	29,87	70,13
Ukradl/a jsi někdy peníze rodičům nebo někomu jinému?	11,89	88,11
Byl/a jsi někdy během svého života "za školou"?	8,3	91,7
Ukradl/a jsi někdy něco někomu?	23,31	76,69
Polikodil/a jsi někdy během života cizí majetek jen tak pro zábavu?	14,96	85,04
Měl/a jsi někdy „opletačky" s policí kvůli tomu, co jsi udělal/a?	7,36	92,64
Ukradl/a jsi někdy něco v obchodě?	10,71	89,29
Už sis někdy během života záměrně fyzicky ublížil/a?	25,16	74,84
Byl/a jsi někdy během posledních 30 dnů středem hrubých a vulgárních urážek od spolužáků?	17,61	82,39
Ubližil ti někdo nebo tě zesměšňoval v posledních 30 dnech na internetu (sociální sítě, nevhodná videa, blogy a jiné)?	7,12	92,88
Ubližil ti některý ze spolužáků během posledních 30 dnů?	11,68	88,32

Tab. 4: Korelační vztahy u sledovaných faktorů dotazníku VRCHA a celkového skóru rizika (ostré testování)

Faktory (VRCHA)	Abúzus	Delikvence	Šikana	Celkový skór
Abúzus	1,00	.48***	.28***	.80***
Delikvence	.48***	1,00	.26***	.82***
Šikana	.28***	.26***	1,00	.61***
Celkový skór	.80***	.82***	.61***	1,00

Poznámka: „***" = p = .01.

Tab. 5: Vztahy faktorů VRCHA s faktory dotazníku ŠORA, RŠS a AQ (ostré testování)

Faktory	Abúzus (VRCHA)	Delikvence (VRCHA)	Šikana (VRCHA)	Celkový skór VRCHA
Nadšenost ŠORA	.07**	.09**	.04	.09**
Rozvážnost ŠORA	-.21**	-.28**	-.21**	-.31**
Úzkostnost ŠORA	.12**	.12**	.33**	.23**
Impulzivita ŠORA	.36**	.40**	.27**	.46**
Sebeúcta RŠS	-.12**	-.10**	-.24**	-.19**
Sebesnižování RŠS	.11**	.12**	.26**	.20**
Celkový skór RŠS	-.13**	-.13**	-.28**	-.22**
Hněv AQ	.25**	.28**	.27**	.35**
Fyzická agresivita AQ	.39**	.41**	.28**	.45**
Hostilita AQ	.22**	.27**	.38**	.37**
Verbální agresivita AQ	.27**	.29**	.21**	.34**

Poznámka: „**" = p = .01. Žluté buňky identifikují středně silné korelace mezi faktory.

KATEDRA PSYCHOLOGIE

EVROPSKÁ UNIE
INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ